

Németh György (1956) ókortörténész, epigráfus, az ELTE BTK Ókortörténeti Tanszékének tanszékvezető professzora. Fő kutatási területei a görög társadalomtörténet, a felírat-tan, a papyrológia és az antik mágia.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
A második legjobb állam (2017/1).

Az álomhozó mák

Németh György

Mi nyílik a kertedben?

Az *Ilias* költője, hogy oldja a végtelen csatajelenetek monotonitását, színes hasonlatokkal mutatja be, hogy egyik hős éppen melyiket másikat mérsárolja le és hogyan. E hasonlatok közt tűnik fel Priamos fiának, Gorgythiónnak megölésekor a következő, figyelemre méltó leírás:

*És, mint félrekonyul feje máknak, hogyha a kertben
termés terheli, és a tavasz dús zápora nyomja:
így hajlott feje féloldalt a sisak nehezétől.*¹

Homéros: *Ilias* VIII. 305–306 (Devecseri Gábor fordítása)

Voltak filológusok, akik ezeket a sorokat ízléstelennek, és nem homérosinak tartották, arra hivatkozva, hogy a mákgubó egyenesen áll, és nem hajlik le a szára. Ha azonban a termesztett *Papaver somniferum*-ról (az álomhozó mákról) van szó – és mi más is teremne egy kertben? –, akkor igaz az, hogy a növény április vége felé veszíti el a gubón lengedező szirmait, így – legalábbis Bernhard Herzhoff meggyőző érvelése szerint – a hasonlat sem nem ízléstelen (a szirmok lehullta az ifjúság letűntét idézi), sem nem idegen Homérostól.²

Augustus korának római történetírója, Titus Livius beszéli el, hogy Sextus Tarquinius, az utolsó római király fia hatalmába kerítette Gabii városát, és apjától kért tanácsot, hogyan szilárdíthatná meg uralmát.

*A hírnök, bizonyára mert a király nem tartotta teljesen megbízhatónak, nem kapott semmiféle szóbeli választ. A király, mintha mérlegelné, hogy mit tegyen, kiment a palota kertjébe, nyomában fiának követével; ott föl s alá járkálva, úgy mondják, pálcájával lecsapdosta a legmagasabbra nőtt mákvirágok fejét.*³

Maga a történet Hérodotosztól származik, de nála a korinthusi tyrannos, Periandros kérésére az idős milétosi zsarnok, Thrasybulos búzakalászokat csapkod le a botjával, jelezve, hogy a legmagasabbra növőket kell levágni, hogy uralmukat tartóssá tegyék.⁴ Livius a búzakalászt helyettesíti a jóval kifejezőbb mákgubóval.

A két idézet összekapcsolja egy motívum: a lecsapott emberi fejeket a levágott mákgubókhoz hasonlítják. Az azonban még érdekesebb, hogy mind a Kr. e. 8. századi görög szerző, mind pedig a Kr. e. 6. század végi történetet elbeszélő római szerint természetes, hogy a kertben, adott esetben a palota kertjében mákot is természetnek. Joggal tehetjük fel a kérdést, mióta volt szokás a máktermesztés Hellasban és Itáliában, és milyen céllal termesztették ezt a növényt.

A mákból nyert ópium gyógyszerként való használatának első említése a sumer Nippurból származik a Kr. e. 3. évezred végéről.⁵ Európában a svájci tavakon cölöpökre épült neolitikus telepekről kerültek elő termesztett mák maradványai, Egyiptomban pedig a Kr. e. 1600 körül készült Ebers-papirusz említi többször is különböző gyógyszerreceptek alkotórészeként.⁶ Hellasban a krétoi Gaziban talált, Kr. e. 1500 körül készült istennőszobor mákgubó-koronája bizonyítja a mák termesztését

(1. kép). Krétáról és Ciprusról is előkerültek mákgubót ábrázoló karnel gyöngyszemek, amelyeket nyakláncként viseltek.⁷ Az azonban tévedés, hogy a krétoi, minói lineáris A írás egyik ideogrammája mákgubót ábrázolt volna.⁸ A peloponnésosi máktermesztés fontosságát bizonyítja, hogy Sikyón városát eredetileg Mékónénak nevezték, és Hésiodos szerint ez volt a helyszíne Prométheus cselekosztzkodásának Zeusszal, amikor az istenek az áldozati állatok értéktelenebb részét kapták meg, mint az emberek.⁹ Jól látható, hogy Homéros korában a máktermesztés és -felhasználás már sok évszázados múltra tekintett vissza Hellasban. A homérosi hasonlat bizonyítja, hogy nemcsak nagy múltú, hanem igen elterjedt is volt a máktermesztés, hiszen az eposz hallgatói természetesnek tartották, hogy a kertben mák terem. De vajon következik-e mindebből, hogy a mákot széles körben kábítószerként használták?

1. kép. A gazi istennő. Nemzeti Régészeti Múzeum, Iraklion (Németh György felvétele)

Mákos sütemények

A mákról tudni kell, hogy a mákszemeknek semmiféle toxikus vagy kábító hatásuk nincs. A mákos ételek fogyasztása nem vezethetett függőséghez, csak az a kérdés, milyen fajta mákos ételek léteztek az ókorban.

Thukydides a Peloponnésos melletti kis sziget, Sphaktéria athéni ostromát bemutatva ír arról, hogy a bekerített spártai védők élrelme elfogyott, ezért szabályosan éheztek. Azért, hogy erejüket visszanyerjék, búvárok úsztak át a víz alatt a kikötő felőli oldalon, mézes mákkal (*mékóna memelitómenén*) és összetört lenmaggal telt tömlőket húzva maguk után kötélén.¹⁰ Az ókori magyarázók szerint a mézes mák csökkenti az éhséget, a lenmag pedig a szomjúságot. A mézes mák tehát a spártaiakra úgy hatott, mint egy energiabomba. Sajnos azonban ez sem volt elég ahhoz, hogy kitarssanak: az athéniak Kr. e. 425-ben elfoglalták Pylost és Sphaktéria szigetét, fogságba ejtve 292 spártai nehézfegyverzetű gyalogost, köztük mintegy száz-húsz teljes jogú spártai polgárt.¹¹

Alkman, a Kr. e. 600 körül élt spártai kardalköltő tanúsága szerint a lakomákon mákkal, lenmaggal és szézámaggal megszórt kenyérbéket kínáltak.¹² A *myma* nevű húspogácsához nem kevesebb mint tizenhárom fűszert használtak fel, köztük a mákot (valamint vért, ecetet, olvasztott sajtot, silphiont, köményt, kakukkfű levelét és magját, római izsópot, koriander levelét és magját, sült hagymát – helyette állhatott a mák –, mazsolát vagy mézet és gránátalma magját).¹³

A görög konyhából sokat merítő római Apicius szakácskönyvében, a *De re coquinariában* egyetlen recepthez sem használ mákot, de Vindiarius kivonatának 3. fejezetében első helyen adja meg a fűszermagok közt a mákot, amikor a háztartásban nélkülözhetetlen fűszereket sorolja fel. Pedig a rómaiak is természetették a mákot, igaz, Varro szerint elsősorban mint a méhek kedvelt „legelőjét” a rózshoz, kakukkfűhöz és a méhfűhöz hasonlón.¹⁴ Ezért Varro szerint végső soron a máknak köszönhetjük a mézet és a méhviaszt.¹⁵ A Kr. e. 2. századi Cato azonban részletes recepteket örökít meg a földművelésről szóló munkájában. Ma is elkészíthető a gömbüstemény vagy az

édes felfűjt Cato receptje alapján (lásd a margón).¹⁶ A mákszemekből olajat is préseltek, ami helyettesíthette az olívaolajat. Észak-Hellasban vagy Anatólia hegyes vidékein, ahol az olajfa nem termelt meg, az étolajat a kiterjedt mákültetvények terméséből sajtolták.

Ebből a rövid áttekintésből is látszik, hogy a görögök és a rómaiak konyhájának szilárd, ha nem is alapvető részét képezte a mák, amit elsősorban fűszerként vagy kenyérbékek díszítéseként használtak.

Mák a gyógyításban

A mák azonban, amint azt a nippuri agyagtábla is mutatta, a gyógyítás számára jelentett elsősorban fontos alapanyagot.¹⁷ A mák és az ópiumkészítés technikája Mezopotámiából Babilonba, majd onnan feltehetőleg Ciprusra került, és ciprusi közvetítéssel jelent meg Egyiptomban.¹⁸ A görög világba Ciprusról és Egyiptomból érkezett meg a bronzkorban. Az *Odysszeia* ismer egy *pharmakonnak* nevezett „fájdalom- és haragűző” szert, amit Helené a rossz hírekről elszomorodott vendégei (köztük Télemachos) borába kever:

*Mást gondolt ekkor Helené, Zeusz isteni lánya.
Lopva varázssos szert hintett, amit ittak, a borba,
fájdalom- és haragűzőt, mely feledést hoz a bajra,
mindre. Ki ezt, miután keverőbe keverve lenyelte,
aznap az orcáján nem perdül végig a könnye,
és még akkor sem, ha az apja, az anyja hal is meg,
vagy ha a testvérét, vagy drága fiát a csatában
érckelvez verí át, s ő végignézi szemével.
Zeusz lányának ilyen bűvös szere volt, okos ésszel
elkészítve.¹⁹*

Bár az eposz Helené varázsszerét egyszerűen *pharmakonnak*, gyógyszernek nevezi, nagyon valószínű, hogy az asszony ópium-

Gömb süteményt így csinálj: ugyanilyen módon keverj össze túrót tönkölydarával; majd formáld ki akkora süteményeket, amekkorákat akarsz. Egy forró fazékba tégy zsiradékot. Egyenként vagy kettesével süsd ki, két pálcával gyakran forgasd meg. Amint megsült, vedd ki, kend be mézzel, szórd be mákkal, és így tálald.

Cato: *A földművelésről* 79

Édes felfűjtat így csinálj: keverj össze fél font lisztet, 2 és fél font túrót úgy, mintha áldozati kalácsot akarnál csinálni; adj hozzá 1/4 font mézet és egy tojást. Egy agyagtálat kenj be olajjal. Miután mindezeket jól összekeverted, öntsd bele a tálba, a tálát borítsd le cserépfedővel. Vigyázz, hogy jól megsüljön a közepe, ahol a tészta a legmagasabb. Amint megsült, a tálát vedd ki, kend be mézzel, szórd be mákkal, kis időre tedd cserépfedő alá, majd vedd ki. Így tálald fel kis tálcán kis kanállal.

Cato: *A földművelésről* 84
Kun József fordítása

mot kevert a borba. Az ópium előállításának módját, a zöld mákgubó bevagdosását és a „könnyecseppek” (*mékónion, papaveris lacrimae*) felfogását, összegyűjtését és kiszikkasztását Theophrastos írja le először részletesen.²⁰ A Hippokratés neve alatt fennmaradt, többnyire Kr. e. 5–4. századi orvosi iratokban összesen tizenhárom esetben bukkan fel az ópium, ebből kilencszer nőgyógyászati kezelésekből, amiből azt a következtetést lehet levonni, hogy e könnyen előállítható drogot elsősorban bábák használhatták. Alkalmazása igazán széles körű volt. Csillapítottak vele köhögést, hasmenést, fájdalmat, de kifejezetten elkábításra és altatószerként is használták (*hypnopoios*).²¹ Nem véletlen, hogy az álom istenét, Hypnost gyakran ábrázolták egyik kezében az éjszakára utaló fáklyával, a másikban pedig mákgubóval.²² Az ópiumnak több mint 35 alkaloidja van. A legfontosabb hatóanyaga a morphin, amelynek valóban van fájdalomcsillapító, nyugtató és altató hatása. A mák és az ópium hatásáról nagyon részletesen beszámoló Kr. u. 1. századi Dioskoridés szerint (IV. 65) sebészeti beavatkozáskor is alkalmazták narkotikumként. A mákgubó levét (*opos*) szárítás nélkül is alkalmazták. Fájdalomcsillapító és altató hatása mellett Dioskoridés figyelmeztet a túladagolás veszélyeire, mert az kómával, sőt halállal járhat.²³

Idősebb Plinius az ópium áldásos hatásai mellett a veszélyeire is felhívja a figyelmet. Túladagolás esetén ugyanis halált okozhat, sőt volt, aki kifejezetten ópiumtúladagolással vetett véget életének, mert már elviselhetetlennek tartotta azt.²⁴ Hérakleidés Lembos Keósról írta, hogy „a sziget éghajlata egészséges, s az emberek, különösen az asszonyok, igen hosszú ideig élnek, ezért nem várják meg az agkori végelgyengülést, hanem még mielőtt megbetegednének vagy legyengülénének, mákfőzet vagy bürök segítségével vetnek véget életüknek” (29).

Plinius végül ismertet egy több évszázadon át tartó vitát, amelyet azok az orvosok folytattak, akik az ópiumot veszélyesnek és elkerülendőnek tartották, azokkal, akik veszélyeit kezelhetőnek, előnyeiket azonban pótolhatatlannak vélték.²⁵

Mák az istennők kezében

A földi világon kívül a mák az istenek szférájába is behatolt. Gyakran ábrázoltak ugyanis istennőket mákgubóval a kezükben. A leggyakoribb és legkézenfekvőbb Démétér esete. A földművelésért, a termékenyséért felelős istennő esetében a mákszemek hatalmas mennyisége a gubón belül nyilvánvalóan a termékenységet jelképezte.²⁶ Kallimachos Démétér-himnuszában a feldühödött istennő saját papnője képében jelenik meg, egyik kezében a templom kulcsával, a másikban pedig mákgubóval. Theokritos is hasonló módon írja le Démétért: „s ő mosolyogna kezében a mákkal, a búzakalással”.²⁷

Pausanias, a Kr. u. 2. századi utazó a Sikyónban, az egykori Mákvárosban (Mékóné) álló Aphrodité-szentély kultuszszobráról írta, hogy „ez a szobor aranyból és elefántcsontból készült, a fején *polost* visel, s egyik kezében mákgubót, a másikban pedig egy almát tart”.²⁸ Aphrodité esetében is feltehetjük, hogy a kezében tartott mák a termékenység szimbóluma volt.

Héra egy etruszk sírkamra díszítésére szolgáló terrakotta pinaxon jelenik meg mákgubókkal a kezében (2. kép). A banditacciai temetőben talált kép ma a British Museumban látható. A Kr. e. 560–550 körül készült mitológiai jelenet Paris ítéletét ábrázolja.²⁹ Athéné kezében dárda, Aphroditénél gránátalma, míg Héra – a házasságban élő nő megtestesülése – ugyancsak a termékenység, és talán a gazdagság szimbólumaként tartja kezében a mákgubót.

A Krétán talált mákgubós istennő nevét nem ismerjük, de az, hogy fejét három mákgubó koszorúzza meg, egyértelművé teszi, hogy kultuszában a máknak meghatározó szerepe volt.

Az ópium és a kultusz

Habár a bronzkori krétai mákgubós istennő nevét nem ismerjük, a leletkörülmények alapján következtethetünk kultuszának lefolyására. 1935-ben krétai parasztok bukkantak rá mindössze hat kilométerre Knóssostól a felemelt karú, agyagból

készült istennőszoborra.³⁰ Az imádkozó tartásban ábrázolt alak koszorújában három kivehető agyag mákgubó volt. Egy másik, hasonló tartású, kisebb szobrot is találtak mellette, de az nem viselt mákgubót. Spiridon Marinatos (1901–1974) ásatásai Gaziban, a szobrok lelőhelyén feltártak egy sötét, föld alatti, ablaktalan kamrát, amelyben egy agyagcsövet is találtak, amiről Marinatos feltételezte, hogy ópiumpipa. Ennek alapján úgy vélte, hogy a mákgubós istennő szertartásához hozzátartozott az ópium szívása, de a kamra mérete alapján ez inkább csak a papságra korlátozódhatott, mivel két-három személynél több nem tartózkodhatott bent egyszerre. Marinatos szerint az istennő funkciója a gyógyítás lehetett, hiszen a mákot leginkább erre használták.

Marinatos elméletét megerősíti a ciprusi Kition egyik (talán Aštarté) szentélyének leletegyüttese a Kr. e. 12. századból. A szentély legszentebb részében találtak egy elefántcsont ópiumpipát, amelyen égésnyomok mutatták, hogy valóban füstölésre használták. A leletegyüttes része volt egy Bés-szobor. Az egyiptomi istenségnek gyógyító erőt is tulajdonítottak. A szentély közvetlen szomszédságában egy feltehetőleg a termékenység elősegítő férfi istenség szentélye állt, amelyben a krétaihoz hasonló agyaghengert találtak, amit a kutatók az ópium belélegzésére használható eszközként azonosítottak.³¹ Az ópiumot tehát a szertartások során az extázis elérésére használhatták.³² A bronzkor összeomlásával az ópium használata nem tűnt el, hiszen a sötét kori korinthusi votív agyag mákgubók és a bevezetőben említett homérosi hasonlat is a máktermesztés széles körű elterjedtségét bizonyítják.³³

Nemcsak az olymposi isteneknek bemutatott rítusok, hanem a mágikus szertartások során is használták a mákot mint az álomlátást megkönnyítő szert, vagy mint az ekstázis elérésének eszközt.³⁴

Ritkán, de Dioskoridés szerint az is előfordult, hogy a kultusz keretein kívül, kifejezetten a jó hangulat érdekében, kábítószerként is használták a mákfőzetet, de a túl gyakori mákivás ártalmas, mélabússá tesz, és halált is okozhat.³⁵

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az ópiumhasználat a szertartások során ritualizált formában jelent meg, és onnan kiszabadulva nem okozott tömegesen függőséghez vezető szerhasználatot.³⁶

Marcus Aurelius, a szerfüggő?

Az orvostörténeti szakirodalomban gyakran jelenik meg az a feltevés, hogy az erősen beteges Marcus Aurelius császár ópiumfüggő volt.³⁷ Mindezt két forrásra vezetik vissza. Az egyik Cassius Dio, a másik Galénos beszámolója. Dio így fogalmaz: „Ezen kívül alig evett valamit, és azt is csak igen késői órán. Napközben semmi mást nem fogyasztott, mint a *thériaké*³⁸ nevű gyógyszert.” A gyógyszer elődjét még Mithridatés pontosi király készítette el hatvannégy összetevőből, amelyek közül a legfontosabb az ópium, a méz és a bor volt. Receptjét a Kr. u. 2–3. században élt Galénostól ismerjük, a másik szerzőtől, akikre a császár szerfüggőségét feltételezők hivatkoznak.³⁹ Csakhogy Galénos, aki Marcus Aurelius orvosa is volt, arról is beszámol, hogy a császárnak ő írta föl a szer egyszerűbb, négykomponensű változatát gyakori fájdalmai kezelésére. A négy komponens pedig farkasalma (*Aristolochia*),

2. kép. Héra a mákgubókkal egy Kr. e. 560–550 k. készült etruszk terrakotta pinaxon. British Museum (Németh György felvétele)

bitumen, ruta (*Ruta graveolens*) és szeges lednek (*Lathyrus sativus*) volt. Ebből a farkasalma erősen rákkeltő és veseméreg, a szeges lednek aminosava nagy mennyiségben mérgezést okoz, a ruta főzete azonban csíraölő és görcsoldó hatású. Ez a recept ópiumot egyáltalán nem tartalmaz. Amint Scarborough hangsúlyozza, a császár gyógyszerezését maga Galénos rendelte el,

3. kép. Mákgubó alakú tűfej, Kr. e. 660 k. Ephesos, Artemis-templom. British Museum (Németh György felvétele)

és a szer, amit összeállított, a kor tudományos színvonala szerint hatásos lehetett.⁴⁰

Különös, hogy az ópium széles körű ismerete ellenére a mai értelemben vett ópiumfüggő beteget egyáltalán nem ismernek forrásaink. Az egyetlen, akit ez a betegség a feltételezések szerint sújtott volna, éppen a bölcs császár volt. Csakhogy Scarbo-

rough azt is hangsúlyozza, hogy a szerfüggők hozzászoknak az ópiumhoz, ezért ahhoz, hogy a kívánt hatást elérjék, egyre emelniük kell az adagokat. A Galénos által beállított, mindig azonos adagok azonban akkor sem bizonyíthaták volna a császár függőségét, ha az általa szedett *thériaké* tartalmazott volna ópiumot. De, mint éppen Galénos bizonyította, nem is tartalmazott.

Jegyzetek

- 1 A hasonlatot Vergilius is felhasználja az *Aeneis*ben Euryalus halálakor, IX. 433–437: *ibi inambulans tacitus summa papauerum capita dicitur baculo decussisse*. A részlet Lakatos István fordításában:
„S Euryalus lezuhan holtan, szép tagjain árad
végig a vér, nyaka csüggedten vállára hanyatlik.
Mint amidőn megsért eke-vas rőt szirmu virágot,
s hervadtn haldoklik, avagy ha lehorgad a mákfej
lankadozó szárán, amikor nehezíti a zápor.”
- 2 Herzhoff (1994) összefoglalja az egész vitát. A 395. oldalon idézett Stésichoros-papirusz szerint a költő Géryóneis-töredékében felhasználta a homérosi hasonlatot.
- 3 Livius I. 54, 6. Kis Ferencné fordítása. A motívum továbbéléséhez vö. Dion. Hal. *Ant. Rom.* IV. 56. Az egész kérdéskört részletesen tárgyalja Felton 1998.
- 4 Hérodotos V. 92.
- 5 Behn 1986, 193. Kiváló összefoglalás a mák és az ópium elterjedéséről a bronzkorban.
- 6 A 8. fejezetben fejfájás ellen, a 24. fejezetben pedig gyereksírás elcsendesítésére.
- 7 A mezopotámiai, egyiptomi előzményekhez és a bronzkori Hellas máktermesztéséhez lásd Saunders 2013 teljes 2. fejezetét.
- 8 Ventrice–Chadwick 1956, 35.
- 9 Strabón: *Geógraphika* VIII. 6, 25, C 383: „Sikyónt előbb Mékónénak, még régebben pedig Aigialeisnek nevezték.” Hésiodos: *Theogonia* 535–537: „Mert mikor osztozkodtak az istenek és a halandók / Mékónében, a marhát feldarabolta vigyázva, / s úgy szolgálta fel azt, hogy Zeus ne figyeljen a cselre.” Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása.
- 10 Thukydides IV. 26.
- 11 Thukydides IV. 38.
- 12 Athen. 111a. A görög konyhához vö. Dalby 1996, 51.
- 13 Athen. 662d; Dalby 1996, 163.
- 14 Varro: *De re rustica* III.16, 13.
- 15 Varro: *De re rustica* III. 16, 25.
- 16 Cato: *De agri cultura* 79; 84.
- 17 Leven 2005, 624–626.
- 18 Behn 1986, 194.
- 19 Homéros: *Odysseia* IV. 219–228. Devecseri Gábor fordítása.
- 20 Theophrastos: *Hist. plant.* IX. 8, 2.
- 21 Leven 2005, 625; Scarborough 1995, 4–5.
- 22 Wöhrle 1995, 40; 78; 80.
- 23 Dioskoridés IV. 64, 3. Sumler 2017, 111.
- 24 Plinius *NH* XX. 199.
- 25 Plinius *NH* XX. 200–202.
- 26 Wöhrle 1995, 32.
- 27 Theokritos: 7. *idill* 156.
- 28 Pausanias II. 10, 5. Muraközy Gyula fordítása.
- 29 Az öt lapból álló képsorozatot megtalálói alapján Boccanera-lapoknak is nevezik. A képsorozat leltári száma GR 1889. 4-30. 1-5.
- 30 Saunders 2013; Behn 1986, 195–196.
- 31 Behn 1986, 195.
- 32 Behn 1986, 197.
- 33 Behn 1986, 196.
- 34 Sumler 2017, 101; 111–112.
- 35 Diosk. IV. 65.
- 36 Azzal a feltevessel ebben az írásban nem kívánok foglalkozni, hogy az eleusisi Démétér-kultuszba Krétáról érkezett a mák használata. Az tény, hogy a szentélyben feltűnnek kőből faragott mákgubók, és a Démétér fején hordott kosáron is megtaláljuk a mákgubó ábrázolását. Csakhogy a mák a termékenység és a gazdagság szimbóluma is volt, ami nem feltételezi önmagában a narkotikumok használatát.
- 37 Scarborough (2010, Addenda et corrigenda 12) felsorolja az újabb szerzőket, akik osztoznak e tévedésben.
- 38 Cassius Dio LXXII. 6, 34. *Antidotos thériaké*, latinul Scribonius Largusnál *theriace*, eredetileg „vadállatok (mérge) elleni szer”.
- 39 Leven 2005, 860.
- 40 Scarborough 1995, 16–18; Leven 2005, 590–591.

Bibliográfia

- Behn, C. P. 1986. „The Use of Opium in the Bronze Age in the Eastern Mediterranean”: *Listy filologické / Folia philologica* 109/4, 193–197, I–III.
- Dalby, A. 1996. *Siren Feasts. A History of Food and Gastronomy in Greece*. New York.
- Felton, D. 1998. „Advice to Tyrants. The Motif of ‘Enigmatic Counsel’ in Greek and Roman Texts”: *Phoenix* 52, 42–54.
- Herzhoff, B. 1994. „Kriegerhaupt und Mohnblume. Ein verkanntes Homergleichnis (© 306–308)”: *Hermes* 122, 387–403.
- Leven, K.-H. 2005. *Antike Medizin. Ein Lexikon*. München.
- Saunders, N. J. 2013. *The Poppy. A History of conflict, Loss, Remembrance, and Redemption*. London.
- Scarborough, J. 1995. „The Opium Poppy in Hellenistic and Roman Medicine”: R. Porter – M. Tuech (szerk.): *Drugs and Narcotics in History*. Cambridge, 4–23.
- Scarborough, J. 2010. *Pharmacy and Drug Lore in Antiquity*. Farnham.
- Sumler, A. 2017. „Ingesting Magic. Ingredients and Ecstatic Outcomes in the Greek and Demotic Magical Papyri”: *Arion* 25, 99–126.
- Ventrice, M. – Chadwick, J. 1956. *Documents in Mycenaean Greek*. Cambridge.
- Wöhrle, G. 1995. *Hypnos, der Allbezwinger*. Stuttgart.